

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
(магістра)

з теми: **«Військова справа грецьких міст-держав Північного
Причорномор'я»**

Виконав: студент II курсу
Спеціальність 014 Середня освіта (Історія)
за освітньою програмою Історія
Ist1-M20 групи (денної форми навчання)
Атаманюк Євгеній Олександрович
Керівник: Стецюк В. Б.,
канд. іст. наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база і методологія дослідження.....	6
1.1. Історіографія.....	6
1.2. Джерельна база.....	14
1.3. Методологічні основи проведення дослідження.....	17
РОЗДІЛ 2. Військова організація.....	19
2.1. Система комплектування війська.....	19
2.2. Роди військ та їх озброєння.....	26
РОЗДІЛ 3. Військове мистецтво.....	37
3.1. Тактика та техніка ведення бою піхоти.....	37
3.2. Тактичне застосування та ведення бою кінноти.....	44
3.3. Фортифікація та облогова справа.....	48
3.4. Бої на морі.....	56
РОЗДІЛ 4. Військові кампанії, війни та битви.....	61
4.1. Територіальна експансія Боспорського царства.....	61
4.2. Облога Ольвії македонським полководцем Зопіріоном.....	63
4.3. Громадянська війна в Боспорському царстві.....	67
4.4. Війна Діафанта та встановлення понтійського панування на античному світом Північного Причорномор'я.....	71
4.5. Елліни півночі Понту Евксинського і Мітрідатові війни.....	77
4.6. Війни римського періоду.....	80
ВИСНОВКИ.....	88
СПИСОК ВИКЛРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	87
ДОДАТОК Зображення боспорських воїнів.....	96

ВСТУП

Актуальність. Грецька колонізація в античні часи стала епохальною віхою в історії людської цивілізації. З VII ст. до н.е. її хвилі досягли Північного Причорномор'я, де впродовж кількох століть було засновано еллінськими колоністами цілий ряд міст-держав. Вони залишили по собі великий слід в економічному, політичному розвитку народів, не лише сусідніх, а й тих, з якими мали навіть найменші контакти.

Тогочасне античне суспільство на північних берегах Понту Евксінського вважало усвідомлювало себе своєрідним рубежем кращого світу. Усі сусідні народи потрапляли в категорію варварів. Фактично це була межа двох різних світів, яка багато в чому була незрозуміла сусідам, а також вабила своїми багатствами. Враховуюче останнє, виникала потреба свого захисту від зазіхань часом недоброзичливих сусідів, як кочових, так і осідлих народів і країн. За таких умов надзвичайної ваги набула військова справа, яка об'єктивно потребувала свого розвитку, удосконалення, навіть за рахунок перейняття за можливості найкращого у своїх противників. Цей процес був не легким, складним і багатограним, що й зумовлювало і зумовлює інтерес до нього і спонукає до наукових досліджень.

Об'єктом дослідження виступає грецька колонізація Північного Причорномор'я в античні часи, а **предметом дослідження** – військова справа еллінських міст-держав, утворених у результаті зазначеного вище процесів.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з VII ст. до н.е. і до III ст. н.е. Нижня хронологічна межа обумовлена часом заснування перших поселень грецьких колоністів на північному узбережжі Чорного моря. Верхня межа – занепадом більшості заснованих еллінами міст-держав в силу економічних труднощів та навали варварських племен (сарматів, готів та ін.).

Географічні межі охоплюють терени північного узбережжя Чорного моря, де були засновані і існували еллінські міста-держави.

Мета роботи полягає у висвітленні багатогранного процесу військової справи грецьких міст-держав Північного Причорномор'я в античну добу, його складових від організації до ведення бою та війн.

Відповідно до мети нами поставлено завдання дослідити:

- 1) стан наукової розробки досліджуваної теми та охарактеризувати джерельну базу;
- 2) військову організацію грецьких міст-держав Північного Причорномор'я, систему комплектування їх збройних сил, роди військ та їх озброєння;
- 3) воєнне мистецтво армій та вояків еллінських міст-держав північного узбережжя Понту Евксінського, тактику ведення бою піхоти, кінноти, фортифікаційне мистецтво та ведення морського бою;
- 4) воєнні кампанії та війни, які вели і проводили грецькі воєначальники, царі, поліси, як захищаючись від зовнішньої загрози, так і наступаючи, намагаючись збільшити чи укріпити свої володіння.

Методологічні засади магістерської роботи становлять принципи історизму, науковості, об'єктивності та всебічності. У роботі використовувалися загальнонаукові (аналізу і синтезу) та історичні (проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний, статистичний) методи дослідження. Використання даного інструментарію дало змогу досягти мети та виконати поставлені дослідницькі завдання.

Елементи наукової новизни. В магістерській роботі, попри серйозні здобутки історичної науки та уставлені погляди на цілий ряд аспектів з військової історії грецьких міст-держав Північного Причорномор'я зроблено спробу, на основі найновіших видань, спробувати узагальнити думки і погляди на досліджувану проблему.

Практичне значення роботи. Фактичний матеріал та основні положення можуть використовуватися в навчальному процесі в закладах вищої освіти при написанні рефератів, підготовки до семінарських занять з історії України, військової історії України.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час попереднього обговорення на засіданні кафедри історії України та студентській науковій конференції у 2021 році.

Структура роботи складається зі вступу, 4 структурованих розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, котрий нараховує 103 позицій, та додатків.

ВИСНОВКИ

Питанню військової справи грецьких міст-держав Північного Причорномор'я почали приділяти увагу ще з XIX ст. З тих часів і до сьогодні історіографія проблеми збагатилася значною кількістю різноманітних за цитологією публікацій, це і статті у періодиці, тези конференцій, публікації в наукових збірниках і монографії. Історіографію теми можна умовно поділити на кілька груп. У цьому контексті важливо відмітити, що російські дослідники XIX – початку XX ст. спеціально не акцентували увагу на військовому аспекті функціонування еллінських міст на півночі Понту Евкспського. Але вони започаткували, хоч і опосередковано його розробку. Радянські історики зробили у дослідженні військової справи греків Північного Причорномор'я великий прорив, охопивши своєю увагою питання організації військової справи, озброєння, родів військ та їх застосування в бою та такі моменти, як причини, хід та наслідки тих чи інших війн, пов'язаних із згаданим регіоном. Продовжувачем традицій стали зарубіжні (російські) та вітчизняні науковці, які також збагатили історичну науку введенням в обіг нових джерел, нових узагальнень, більш глибокою розробкою всіх перекислених аспектів військової справи грецьких полісів на північному узбережжі Північного моря. Однак, попри всі досягнення залишається необхідність подальшої розробки питання військової справи. Більше того, постає необхідність виправлення своєрідного викривлення (нерівномірності) у дослідженні тих чи інших грецьких колоній. Адже в результаті наукових пошуків і досліджень можна констатувати той факт, що найкраще висвітлена військова справа Боспорського царства, а те як вона розвивалася в Ольвії, Тірі, Херсонесі – є далеким за фактажем та висновками щодо лідера. Все це спонукає до подальшої праці дослідників і підтверджує актуальність теми нашого дослідження.

Джерельна база достатньо представницька і забезпечує виконання поставлених дослідницьких завдань. Вона базується на доступних писемних

античних джерелах, археологічних звітах, опосередковано через нумізматику, та рисунки, епіграфи, розписи, які представлені у наукових публікаціях істориків.

Військова організація еллінських міст-держав в своїй основі має давньогрецькі традиції. Прикладом чого можуть бути як організація керівництва, в т.ч. і назви командного складу, системи комплектування тощо. В той же час вона мала свої відмінності та навіть особливості по регіональному зрізу.

Основою комплектування армії було місцеве ополчення. Для всіх мешканців-громадян захист свого міста був священним обов'язком. У той же час сил протидіяти загрозі кочівників часом не вистачало. Тому вдавалися до такого явища як найманства. До речі найманці були з різних регіонів, в т.ч. і з материкової Греції. Слід відмітити що на відміну від усіх інших міст держав, основою комплектування боспорської армії було найманство. Це зумовлювалося не в останню чергу її фінансовою спроможністю. Окрім того в разі обставин укладалися воєнно-політичні союзи.

Головними родами військ були піхота та кіннота. Основу піхоти становив традиційний для грецького часу важко озброєний піхотинець – гопліт. Активно використовувалася і легкоозброєна піхота. В переважній більшості полісів кіннота не була чисельною, але також важливим компонентом їх Збройних сил. В той же час у Боспорському царстві основу становила якраз саме кіннота. А під впливом сарматів – саме важко озброєна (катафрактарії).

Ще одним родом військ можна вважати військово-морський флот. Типологія кораблів мало чим відрізнялася від провідних країн античного світу. А їх чисельність залежала від фінансових можливостей того чи іншого міста.

Військове мистецтво грецьких міст-держав знаходилося на високому рівні, загалом не поступаючись військовій справі провідних країн Європи та Малої Азії. Воно розвивалося на давньогрецькій основі, але постійно еволюціонувало, так як протистояння з кочівниками вимагало пристосування до нових обставин, вироблення нових методів ведення бою тощо. Все

відобразилося на тактичних діях піхоти і кінноти, сприяло виробленню найефективнішого за тих умов поєднання їх дії. Фортифікаційне мистецтво окрім будівництва укріплень зі стін і башт збагатилося запровадженням системи укріплень у вигляді багатокілометрових валів, що за певних умов дозволяло стримувати загрозу з боку кочівників. Морські ж битви були нечисельними та маломасштабними, але в деяких випадках, як боротьба з пірацтвом за часів Левкона II, були успішними.

Свій вплив на розвиток військового мистецтва зробила і Римська імперія, коли певний період грецькі міста потрапили у залежність до неї, або навіть включені до її складу.

Історія грецьких міст-держав Північного Причорномор'я багата на війни і битви, в ході яких відточувалася бойова майстерність воїнів на вироблялися необхідні навички. Безумовно про всі з них історична наука навряд чи дізнається, але окремі з них, як перемога ольвійців у союзі зі скіфами на македонським полководцем Зопіріоном, Діофантові війни змусили звернути на них увагу головних політичних гравців тих часів чорноморсько-середньоазіатсько-малоазіатського регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Анохин В.А. Античные монеты Северного Причерноморья: Каталог. Київ: Стилос, 2011. 328 с.
2. Геродот. Історія в дев'яти книгах. Книга IV Мельпомена / Перекл. А. Білецького URL:https://ae-lib.org.ua/texts/herodotus_historiae_4_ua.htm (дата останнього звернення 25.11.2021).
3. Белов Г.Д, Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935-1936 гг. Симферополь: Госиздат Крымской АССР, 1938. 349 с.
4. Декрет на честь Діофанта // *Історія України від найлавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. Київ-Чернівці: Книги XXXI, 2008. С.35-36.*
5. Декрет на честь Протогена // *Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2013. С. 23-25.*
6. Диодор Сицилийский URL:<http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1454020000> (дата останнього звернення 25.11.2021).
7. Договор Херсонеса с понтийким царем Фарнаком 179 рік лр н.е. // *Хрестоматія потистори Древнего Мира / Под ред. В.Г. Боруховича и В.И. Кузицина. Изд. 2-е, испр. и доп. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1989. С.346-347.*
8. Легенда о царице Амаге // *Хрестоматія потистори Древнего Мира / Под ред. В.Г. Боруховича и В.И. Кузицина. Изд. 2-е, испр. и доп. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1989. С. С. 345-346.*
9. Нашествие на Ольвию Зоприона, полководца Александра Македонського (около 330 г. до н. э) // *Хрестоматія потистори Древнего Мира / Под ред. В.Г. Боруховича и В.И. Кузицина. Изд. 2-е, испр. и доп. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1989. С. 322.*
10. Полиен. Стратигемы URL:<http://www.xlegio.ru/sources/polyaenus/book-8.html> (дата останнього звернення 25.11.2021).

- 11.Посвятительная надпись в честь Авасикла // *Хрестоматия по истории Древнего Мира / Под ред. В.Г. Боруховича и В.И. Кузицина. Изд. 2-е, испр. и доп. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1989. С. 350.*
- 12.Постройка городской стены в Ольвии // *Хрестоматия по истории Древнего мира в 3 т. Т.2: Греция и эллинизм / Под ред. академика В.В. Струве. Москва: Просвещение, 1951. С. 307-308.*
- 13.Присяга херсонесців (напис на мармуровій плиті) // *Історія України від найлавліших часів до сьогодні. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. Київ-Чернівці: Книги ХХХІ, 2008. С. 37-38.*
- 14.Станиславский И.М. *Античные монеты Северного Причерноморья VI-I вв. до н.э. Москва, 2003. 241 с.*
- 15.Страбон. Географія. URL:<http://ancientrome.ru/antlittr/strabo/index.htm> (дата останнього звернення 25.11.2021).
- 16.Территориальный рост Боспорского царства // *Хрестоматия по истории Древнего Мира / Под ред. В.Г. Боруховича и В.И. Кузицина. Изд. 2-е, испр. и доп. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1989. С. 335-336.*
- 17.Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии в 1902-1903 годах. С 12 таблицами и 165 рисунками. Санкт-Петербург: Главное управление Уделов, 1906. 333 с.
- 18.Хрисост Д. Положение Ольвии после гетского разгрома // *Хрестоматия по истории Древнего мира в 3 т. Т.2: Греция и эллинизм / Под ред. академика В.В. Струве. Москва: Просвещение, 1951. С. 312-313.*

Література

- 19.Агбунов М.В. Античная лоция Черного моря URL:<https://cutt.ly/LT1ABkT> (дата останнього звернення 25.11.2021).

- 20.Агбунов М.В. Загадки Понта Эвксинского URL: <https://cutt.ly/IT1A195> (дата останнього звернення 25.11.2021).
- 21.Античные государства Северного Причерноморья. Археология СССР. / Отв. ред. Г.А. Кошеленко, И.Т. Кругликова, В.С. Долгоруков; авт. Е.М. Алексеева, А.К. Амборз, Т. М. Арсеньева и др.Москва: Наука, 1984. 392 с.
- 22.Археология Украинской ССР в 3 т. Т. 2: Скифо-сарматская и античная археология / отв. ред. С.Д. Крыжицкий. Киев: Наукова думка, 1986. 591 с.
- 23.Афанасьев И. Крымские войны. 22 века боев на рубеже цивилизацій URL:https://play.google.com/books/reader?id=QTk3DQAAQBAJ&pg=GBS.P1.w.2.0.0&hl=de_CN (дата останнього звернення 01.12.2021).
- 24.Ашик А. Боспорское царств с его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и видами в двох частях. Одесса: Тип. Неймана Н.К., 1848. Ч.1. 157 с.; Ч.2. 98 с.
- 25.Белов Г.Д. Херсонес Таврический. Историко-археологический очерк. Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1948. 147 с. URL: <https://cutt.ly/IT1AJVs> (дата останнього звернення 25.11.2021).
- 26.Блаватская Т.В. Западнопонтійские города в VII – I веках до н.э. Причерноморья в Античные времена /Под ред. Проф. В.Н. Дьякова. Вып.3. Москва: Наука, 1952. 364 с.
- 27.Блаватский В. Д, Античные города на северном берегу Понта // *Блаватский В. Д. Античная археология и история / Отв. ред. М.М. Кобылина. Москва: Наука, 1985. С. 182-191.*
- 28.Блаватский В. Д, Процесс исторического развития и историческая роль античных государств Северного Причерноморья // *Блаватский В. Д. Античная археология и история / Отв. ред. М.М. Кобылина. Москва: Наука, 1985. С. 95-109.*
- 29.Блаватский В. Д. Античная археология Северного Причерноморья. Москва: АН СССР, 1961. 228 с/

- 30.Блаватский В. Д. Боспорское царство в позднеантичное время // *Блаватский В. Д. Античная археология и история / Отв. ред. М.М. Кобылина. Москва: Наука, 1985. С. 242-260.*
- 31.Блаватский В. Д. О Римских войсках на Таврическом полуострове в I в. н.э // *Блаватский В. Д. Античная археология и история / Отв. ред. М.М. Кобылина. Москва: Наука, 1985. С. 228-234.*
- 32.Блаватский В. Д. Осада и оборона в античном Причерноморье // *КСИИМК. 1948. №XVI. С. 89-93.*
- 33.Блаватский В.Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. Москва? Наука, 1964. 230 с.
- 34.Блаватский В.Д, Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. Москва, 1954.
URL:http://www.sno.pro1.ru/lib/blavatskiy_ocherki_voennogo_dela/index.htm
(дата останнього звернення 01.12.2021).
- 35.Буйских С. Б. Римские войска в Ольвии в I – середине II в. н. э. // *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Тез. докл. V науч. конф. Ростов-на-Дону, 1990. С. 25-27.*
- 36.Буйских С.Б. Каменные ядра из Тиры и Ольвии // *Проблемы истории и археологии Нижнего Поднепровья: Тез. докл. конф. Одесса, 1990. Ч. II. — С. 15-16.*
- 37.Буйских С.Б. Оружие // *Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. Киев, 1987. С. 127-1931.*
- 38.Буйских С.Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). Киев, 1991. 161 с.
- 39.Буйських С. Б. Військова справа античних держав Північного Причорномор'я // *Історія української культури. Т. 1. Київ: Н., 2001. С. 516-527.*
- 40.Буйських С.Б. Античная фортификация Северного Причерноморья // *Україна – Греція: історія та сучасність: Тез. доп. наук. конф. К., 1993. С. 26-28.*

41. Буйських С.Б. Типы ольвийских укреплений римской эпохи // *Античные древности Северного Причерноморья. К., 1988. С. 104-115.*
42. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII-I вв. до н.э. / Под ред. Е.С, Голубцова. Москва: Наука, 1989. 283 с.
43. Виноградов Ю.А., Горончаровский В.А. Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н.э. – середина III в. н.э.). Санкт-Петербург: Филологический факультет, 2008. 332 с.
44. Виноградов Ю.Г. Фанагорские наемники // *ВДИ. 1991. №4. С.14-33.*
45. Гайдукевич В.Ф. Боспорские города Тиритака и Мирмикий на Керченском полуострове // *ВДИ. 1937. №1*
46. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. Москва-Ленинград, 1949. URL:http://www.sno.pro1.ru/lib/gaidukevich_bosporskoe_tsarstvo/index.htm (дата останнього звернення 01.12.2021).
47. Голубцова Е.С. Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры. Москва: Б.и., 1951. URL:<https://cutt.ly/XT1ADJn> (дата останнього звернення 25.11.2021).
48. Гончаровский В.А. Катафрактары в истории военного дела Боспора // *ПАВ. 1993. №6. С. 79-82.*
49. Горончаровский В.А., Никоноров В.П. Илуратский катафрактарий (к истории античной тяжелой кавалерии) // *ВДИ. 1987. № 1. С. 201-213.*
50. Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху /отв. ред. К.К. Марченко. СПб: Алтея, 2018. 464 с.
51. Громенко С. Діофантові війни в Криму Ч.1. URL:<https://ua.krymr.com/a/krymska-istoriia-diofantovi-viiny-v-krymu/29773839.html> (дата останнього звернення 01.12.2021).
52. Громенко С. Діофантові війни в Криму Ч.2 URL:<https://ua.krymr.com/a/krym-diofantovi-viiny-v-krymu-hromenko/29814541.html> (дата останнього звернення 01.12.2021).
53. Давня історія України: в 3 т. Т.2: Скіфсько-антична доба /Бессонова С.С., Гаврилюк Н.О., Зубар В.М. та ін. Київ, 1998. С. 195-498.

54. Дагилненко В. Токарева Р. Башня Зеннона. Симферополь: Таврия, 1974. 79 с.
55. Ермолин А.Л. Узунларский вал – описание и проблемы датировки // *Кондаковские чтения VI. Античность – Византия – Древняя Русь. Материалы VI международной научной конференции. Белгород, 2019. С. 30-99.*
56. Журавлев Д.В., Камеоина Г.А. Каменные ядра из Харакса // *С Митридата дует ветер. Боспор и Причерноморье античности. К 70-летию В.П. Толстикова. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. С. 189-210.*
57. Зайцев Ю.П. Оборонительные сооружения крепости Ак-Кая в Центральном Крыму (эпоха эллинизма и римский период) // *С Митридата дует ветер. Боспор и Причерноморье античности. К 70-летию В.П. Толстикова. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. С. 164-173.*
58. Зубар В.М. Утворення Босфорської держави // *Український історичний журнал. 1995. №1. С. 62-69.*
59. Зубар В.М. Нові знахідки фрагментів римських шоломів у Тавриці // *Археологія. 1993. №1. С. 66-70.*
60. Зубарь В.М., Русяева А.С. На берегах Боспора Киммерийского. Киев: ИД «Стилос», 2004. 239 с.
61. История Украинской ССР в 10 т. Т.1: Первобытный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (до второй половины III в.) / отв. ред. И. И. Артеменко. Киев: Наука, 1981. 495 с.
62. История и археология Северного Причерноморья [электронный ресурс] / С.Ю. Монахов, Е.В. Кузнецова, Н.Б. Чурекова; ФГОУ ВПО «Саратовский государственный университет им. Н.Г. Чернышевского». Саратов, 2013. 112 с.
63. Ильяшенко С.М., Арсеньева Т.М., Науменко С.А. Оборонительные рвы Танаиса во II-I вв. до н.э. // *С Митридата дует ветер. Боспор и*

- Причерноморье античности. К 70-летию В.П. Толстикова. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. С. 174-188.*
- 64.История СССР с древнейших времен до наших дней в двух сериях в двенадцати томах. Серия первая. Т.1. Первобытный строй. Древнейшие государства Закавказья и Средней Азии. Древняя Русь /Ред. С.А. Плетнева, Б.А. Рыбаков. Москва: Наука, 1966. 719 с.
- 65.Ієвлев М.М. Оборонні споруди Ольвійської держави // *Нариси з воєнної історії давньої України. Київ: НДЦГИ ЗСУ, 2005. С.53-69.*
- 66.Історія цивілізації. Україна. Т.1. Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е. – IX ст.) / Упоряд. М. Відейко.Харків: Фоліо, 2020. 586 с.
- 67.Калистов Д.П. Северное Причерноморье в античную эпоху. Москва: Учпедгиз, 1952. 187 с.
- 68.Карасев А.Н. Оборонительные сооружения Ольвии // *КСИИМК, XXII, 1948. С. 25-37.*
- 69.Карышовский П.О., Клейман И.Б. Античный город Тира. Киев, 1985. С. 46.
- 70.Козлекнко Р.О. Римські форти на території Ольвійської держави // *Археологія. 2016. №2. С. 78-87.*
- 71.Колесников К. М. Кіннота античних армій Північного Причорномор'я // *Грані. 2015. № 8. С. 106-117.*
- 72.Колесников К. На краю Ойкумени. Еллінські військові традиції на українських землях Причорномор'я: від заснування перших поселень до перших століть християнської ери (VII ст. до н.е. – IV ст. н.е.). Київ: Темпора, 2021. 312 с.
- 73.Колесников К.М. Структурні елементи античних армій Північного Причорномор'я: етнічні, соціальні й функціональні особливості // *Грані. 2015. №10 (126). С. 6-13.*
- 74.Колесніков К. М. Тактика античних армій Північного Причорномор'я: піхотні формування // *Грані. Липень 2015. №7(123). С. 129-140.*

75. Колесніков К.М. Військова організація та командування античних армій Північного Причорномор'я // *Грані. Вересень 2015. №9(125). С. 84-90.*
76. Колтухов С. Г. Укрепления Крымской Секифии: Материалы по археологии Крыма. Симферополь: СОНАТ, 1999. 224 с.
77. Крапивина В.В. Ольвия Понтийская и варвары в I-IV веках н.е. URL: <https://cutt.ly/9T1ATro> (дата останнього звернення 01.12.2021).
78. Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я // *Україна крізь віки в 15 т. Київ: Альтернативи, 1998. Т.2. 352 с.*
79. Кругликова И.Т. Синдская гавань. Горгиппия. Анапа. Изд.2-е доп. Москва: Наука, 1977. 88 с.
80. Крыжицкий С.Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н.э. – IV в. н.э.). Киев: Наукова думка, 1982. 166 с.
81. Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (краткий очерк отечественных теорий колонизации). Киев: Наукова думка, 1966. 238 с.
82. Марченко И. Город Пантикапей. Симферополь: Таврия, 1974. 86 с.
83. Назаров В. В. Военна історія античних держав Північного Причорномор'я VI – II ст. до н.е. (озброєння і тактика сухопутних військ) // *Нариси з воєнної історії давньої України. Київ: НДЦГИ ЗСУ, 2005. С. 80-90.*
84. Панова В.А. Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской: Монографія. Киев: Знання України, 2006. 278 с.
85. Петерс Б. Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья. Москва: Наука, 1982. 267 с.
86. Прибутко П.С. Военна історія античних держав Північного Причорномор'я // *Нариси з воєнної історії давньої України. Київ: НДЦГИ ЗСУ, 2005. С. 70-79.*

87. Ростовцев М.И. Военная оккупация Ольвии римлянами // ИАК. 1915. №1–16. С. 58.
88. Русяева А.С., Назаров В.В. Фрагмент щита из Ольвии // ВДИ. 1994. №1. С. 45-52.
89. Русяева А.С. Ольвійсько-сарматські відносини у другій половині I ст. н.е. // *Археологія*. 1995. №4. С.24–37.
90. Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство на рубеже двух эпох. Москва: Наука, 2002. 221 с.
91. Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство: государство греков и варваров в Причерноморье. Москва: Наука, 1996. 348 с.
92. Сокольский Н.И. Боспорские мечи // МИА. 1954. № 33. С. 123-196.
93. Сокольский Н.И. Валы в системе обороны Боспора Киммерийского // СА. 1957. XXVII. С. 91-106.
94. Сокольский Н.И. О боспорских щитах // КСИИМК. 1955. Вып. 58. С. 14-25.
95. Толстикова В.П. К вопросу об оборонительных сооружениях акрополя Пантикапея // ВДИ. 1977. №2. С. 157.
96. Фармаковский Б.В. Архаический период в России // *Материалы по археологии России*. 1914. № 34. С. 15-78.
97. Цветаева Г. Боспор и Рим. Москва: Наука, 1979. 134 с.
98. Шелов Д.Б. Античный мир в Северном Причерноморье. Москва: Изд. АН СССР, 1956. 195 с.
99. Шелов Д.Б. Римляне в Северном Причерноморье во II в. н.э. // ВДИ. 1981. № 4. С. 62-66.
100. Шелов Д.Б. Северное Причерноморье 2000 лет назад. Москва: Наука, 1975. 184 с.
101. Шелов Д.Б. Танаис – потерянный и найденный город. Москва: Наука, 1967. 143 с.
102. Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в III-I вв. до н.э. Москва: Наука, 1970. 251 с.

103.Шелов Д.Б. Города Северного Причерноморья и Митридат Евпатор // *ВДИ. 1983. №2. С. 40-58.*